

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ**  
**Західноукраїнський національний університет**  
**Соціально-гуманітарний факультет**  
Кафедра психології та соціальної роботи

**КУМАНЯК Інна Ігорівна**

**Розвиток сімейних форм виховання соціальних сиріт  
в умовах війни / The development of family forms of  
education of social orphans in the conditions of war**

спеціальність 231 Соціальна робота  
освітньо-професійна програма Соціальна робота

Кваліфікаційна робота

Виконала студентка  
групи СРМ-21  
І. І. Куманяк

\_\_\_\_\_   
підпис

науковий керівник:  
к.е.н., доцент  
С.М. Миколюк

\_\_\_\_\_   
підпис

Кваліфікаційну роботу  
допущено до захисту  
«\_\_» \_\_\_\_\_ 20\_\_ р.  
Завідувач кафедри

\_\_\_\_\_ **А.Н. Гірняк**  
Підпис

**Тернопіль – 2023**

## ЗМІСТ

Вступ.....	3
Розділ 1 Теоретичні засади соціального сирітства як феномена сучасного суспільства .....	6
1.1. Сутність та основні характеристики нужденних осіб в українському суспільстві.....	6
1.2. Історичні аспекти виникнення соціального сирітства .....	11
Висновки до розділу 1 .....	20
Розділ 2 Діагностика сирітства в Україні як соціальна проблема .....	22
2.1. Сучасний стан соціального сирітства в умовах війни.....	22
2.2. Ставлення до проблеми соціального сирітства в територіальних громадах .....	30
Висновки до розділу 2 .....	37
Розділ 3 Способи подолання соціального сирітства як феномена сучасного суспільства .....	39
3.1. Обґрунтування потенційних можливостей щодо попередження соціального сирітства.....	39
3.2. Рекомендації до подолання соціального сирітства в українському суспільстві.....	45
Висновки до розділу 3. ....	49
Висновки .....	51

## ВСТУП

**Актуальність теми дослідження.** Сучасна українська спільнота переживає складний період. Найбільші проблеми виникають з непевної соціальної ситуації, яка зумовлена війною в країні та погіршенням матеріального стану сімей (безробіття обох або одного з батьків, невдоволенням, тривалою нестабільністю, розлученням, а також відсутністю стабільного житла). Натомість, існують етичні й психологічні аспекти, такі як аморальний спосіб життя батьків, залежність від різних речей, змушування дітей до жебратства грошей, злочинність батьків, різноманітні форми насильства над дітьми; проблеми, пов'язані з роботою членів сім'ї; її неповна складова, багатодітність або з особами із інвалідністю; нездорова емоційна атмосфера в сім'ї, конфлікти між її членами. Ці чинники безпосередньо впливають на сім'ю в Україні та спричиняють ряд негативних наслідків, серед яких особливо швидко поширюється біологічне і соціальне сирітство. Саме в сімейному оточенні формується світогляд, моральні та естетичні уявлення, норми поведінки, соціальні навички та цінності дитини, що у майбутньому стануть основою її особистості.

Соціальні сироти - це діти, які опинилися без піклування батьків через складну ситуацію у родині, пов'язану з різними аспектами: від військових дій та втрати батьків, від алкоголізму та наркоманії батьків, і до психічних захворювань. Це стан суспільства, коли діти фактично залишаються без необхідної матеріальної, емоційної та соціальної підтримки через недостатні умови та відсутність батьківської відповідальності, любові та турботи.

Кожен науковець, розглядаючи явище соціального сирітства, робить важливий внесок у тлумачення цього поняття та класифікації категорій дітей, що виникають внаслідок цієї проблеми. Сучасне розуміння поняття соціального сирітства не є однозначним, тому воно аналізується з різних точок зору ученими, що дозволяє представити різноманітність цього поняття.

Мета роботи: удосконалення та подальший розвиток теоретичних та методичних підходів розвитку сімейних форм виховання соціальних сиріт в Україні.

Меті дослідження підпорядковані планові завдання:

- - розкрити сутність та основні характеристики нужденних осіб в українському суспільстві;
- - проаналізувати історичні аспекти виникнення соціального сирітства;
- - дослідити сучасний стан соціального сирітства в умовах війни;
- - розглянути ставлення до проблеми соціального сирітства в територіальних громадах;
- - обґрунтувати потенційних можливостей щодо попередження соціального сирітства;
- - розробити рекомендації до подолання соціального сирітства в українському суспільстві.

**Об'єкт дослідження** – розвиток та употужнення сімейних форм виховання нужденних осіб в умовах війни українського суспільства.

**Предметом дослідження** є феномен соціального сирітства в Україні та способи його подолання.

**Методи дослідження.** Під час написання випускної роботи використано такі методи дослідження: абстрагування; теоретичного узагальнення; системного аналізу; синтезу; графічні методи дослідження; спеціальні методи дослідження.

**Інформаційною базою дослідження** слугували довідково-інформаційні видання, матеріали періодичних видань, праці науковців, законодавчі та нормативні акти, ресурси мережі Інтернет.

Апробація: Робота пройшла апробацію на XXVI Всеукраїнській щорічній науково–практичній конференції (Миколаїв, 06-10.11. 2023 р.) «Могилянські читання–2023: досвід та тенденції розвитку суспільства в Україні: глобальний,

національний та регіональний аспекти» присвячена всесвітньому дню науки в ім'я миру та розвитку та на II Міжнародній науково-практичній конференції (Тернопіль, 03-04.11.2023р.) «Психосоціальні ресурси особистісного та соціального розвитку в епоху глобалізації».

Структура роботи обумовлена предметом, метою та завданням магістерського дослідження. Магістерська робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків до кожного розділу, загального висновку до роботи, списку використаних джерел, містить 4 рисунки та 3 додатки.

## РОЗДІЛ 1

### ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ СОЦІАЛЬНОГО СИРІТСТВА ЯК ФЕНОМЕНА СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА

#### 1.1. Сутність та основні характеристики нужденних осіб в українському суспільстві

У сучасному українському суспільстві проблема сирітства набирає надзвичайної актуальності. Дослідники вважають її 'соціальним явищем', яке варто розглядати залежно від культурних, політичних та економічних аспектів, а також враховуючи різноманіття соціально-економічного розвитку країн. У різних державах існує значна відмінність у методах та способах вирішення проблеми 'соціального сирітства'

Для ретельного вивчення теми соціального сирітства необхідно розглянути його окремі аспекти. Навіть у спробах визначити це поняття виникають труднощі, оскільки у нашій країні відсутнє чітке визначення "соціальних сиріт". У різних джерелах і дослідженнях знаходимо різні терміни, що описують цю групу дітей: "бездомні", "бездоглядні", "безпритульні", "діти вулиці", "діти, позбавлені батьківського піклування". Важливо розрізнити ці визначення та використовувати їх адекватно для уточнення терміну "соціальні сироти".

Для глибшого розуміння й розкриття сутності терміну 'соціальне сирітство' потрібно аналізувати й визначати його різні аспекти. До слова, що для цього поняття відсутнє чітке визначення. Проте в нормативно-правових документах, науковій літературі та періодичних виданнях вживаються такі терміни, як 'діти вулиці', 'безпритульні', 'бездоглядні', 'діти, позбавлені батьківського піклування'. Давайте розглянемо спочатку більш знайоме поняття «сироти», щоб в подальшому виявити відмінність між ним та поняттям «соціальні сироти».

Наукове тлумачення терміну «сирота» описує людину, яка втратила одного чи обох батьків через їх смерть. Поглянемо на визначення «сироти» із тлумачного словника:

1. Дитина чи підліток, які втратили батьків або одного з них. Особа, що залишилася без родичів, відчуває самотність. Також може означати бідну або нещасливу людину.

2. У стародавній Русі - це різні категорії феодальної залежності селянства. [8, с. 202]".

Трактування даного поняття зустрічається у законодавстві України, а саме у Законі "Про охорону дитинства", де визначено:

- дитина-сирота - це дитина, чий батьки померли або загинули;
- діти, позбавлені батьківського піклування - це діти, що опинилися без батьківського піклування через позбавлення батьківських прав, визнання їх безвісно відсутніми, недієздатними, оголошення їх померлими, перебування в місцях позбавлення волі, затримання під час слідства, або через розшук поліцією, пов'язаний із невідомим місцезнаходженням, тривалу хворобу, що перешкоджає виконанню батьківських обов'язків, а також через розлучення з сім'єю, відмову від батьківства, невиконання батьківських обов'язків, через перебування батьків на тимчасово окупованій території України [17]. (рис.1.1).

•



Рис. 1.1 – Діти зі статусом, згідно чинного законодавства України

Примітка: складено автором за [17].

Звідси узагальнимо вищесказане: сироти - це діти, що опинилися без батьків через їх смерть, які були передані членам родини або опіковим установам. Законодавство визначає, що «особи віком від 18 до 23 років, чий батьки померли до їхньої повнолітності, а також особи, які були визнані дітьми, позбавленими батьківського піклування» [17]. В Україні існують чотири

офіційні сімейні форми виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування (див. рис.1.2):

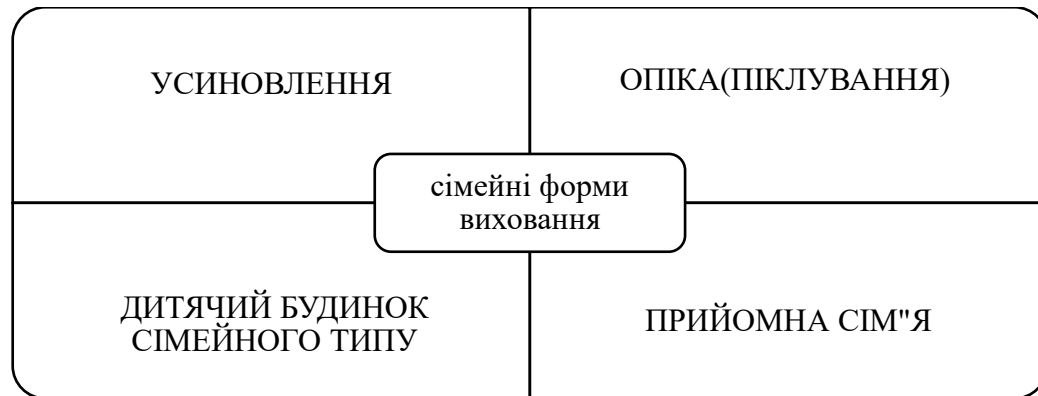


Рис. 1.2 – Види сімейних форм виховання

Примітка: складено автором за [17].

Відповідно до Л. В. Вейланде, соціальне сирітство є результатом соціальних турбулентностей у суспільстві, коли відсутня ефективна дія громадських та державних інституцій, що забезпечують захист прав та свобод дитини. Це свідчить про кризу в установі сім'ї та негативний вплив соціуму на формування особистості у всіх сферах життя [7, С. 19]. Вважаємо, що така інтерпретація терміну відображає сучасну ситуацію в суспільстві. Сьогодні спостерігаються різноманітні негативні явища, що впливають на установу сім'ї та суспільство загалом.

З психологічної точки зору, сирітство вважається серйозною соціальною проблемою, що визначає спосіб життя дітей, позбавлених батьківського піклування. Сирітство може бути біологічним або соціальним. Біологічні сироти – це діти, які втратили обох батьків або, чії батьки померли або були визнані такими, що пропали безвісти. Соціальні сироти – це діти, які є сиротами, але у них є живі батьки [2, С. 103].

Для кращого розуміння понять "соціальні сироти", "соціальне сирітство", з точки зору фахівців соціальної роботи, важливо звернутися до визначень дослідників, таких як Л. Артюшкіна, Н. Волубаєва та інших. Вони вказують на те, що "соціальні сироти" – це діти без родини, позбавлені піклування батьків з



різних причин, у тому числі ті, чиї батьки відмовилися від них або позбавлені батьківських прав, і отримують повне державне забезпечення. Це також особлива кагорта дітей від народження до виповнення 18-и років, які позбавлені батьківського піклування з різних соціально-економічних, моральних, психологічних та медичних причин [2; 9]. Саме тому психологи та педагоги відображають сутність сирітства через причини його виникнення, що є переконливим аргументом.

Українські науковці Л. Артюшкіна та О. Безпалько розглядають групу "соціальних сиріт" як особливий випадок серед дітей, у яких формально є батьки, проте фактично вони позбавлені батьківського піклування через різноманітні соціальні, економічні, морально-психологічні та фізичні обставини. Це діти, які залишилися без догляду та опіки, відомі також як "діти вулиці" [2, С. 27-31; 3, С. 46-49].

Відповідно до документів Дитячого Фонду Об'єднаних Націй (ЮНІСЕФ), діти вулиці можуть бути розділені на кілька категорій [15 ] (рис.1.3):



Рис. 1.3 – Категорії дітей вулиці

Примітка: складено автором за [15].

1. Безпритульні діти, які мають проблеми із забезпеченням основних потреб, постійним житлом та часто змушені ночувати в різних місцях (безпритульні).

2. Діти, що зберігають зв'язок із своїми сім'ями, проте через різні обставини, такі як бідність або насильство, проводять більшу частину часу, іноді й ночі, на вулиці (бездоглядні).

3. Діти, які втекли з інтернатів або притулків і опинилися на вулиці (під опікою держави)

Досліджуючи термін "соціальні сироти", деякі науковці визначають наступні групи дітей [23 ]:

1. "Відмовні" – це діти, від яких батьки відмовилися за умови, що це підтверджено медичними або юридичними документами.

2. Підкинуті діти, спрямовані до державних установ за фактом покинення.

3. Діти, відібрані державою через рішення суду про позбавлення батьківських прав або обмеження їх дієздатності.

4. Діти, що опікуються іншими особами через судові рішення до 14 або 18 років.

5. Прийомні діти, що потрапили до нової родини або колективу.

6. Діти, які зазнають недогляду через відсутність або невірне виконання батьками або опікунами своїх обов'язків.

7. Діти "групи ризику", схильні до асоціальної дезадаптації і неприйнятної поведінки.

8. Діти, що частково проводять час на вулиці, опинившись під впливом навколишнього середовища, або проживають на вулиці.

Виділені категорії дітей - сиріт відображають різноманіття суспільного ставлення до цієї проблеми. Уявлення про соціальних сиріт включає в себе відсутність батьківської підтримки, яка може бути навіть шкідливою для здоров'я та розвитку дитини. Це стосується не лише фізичних потреб, але й соціального та емоційного розвитку, що стає наслідком відсутності належного батьківського впливу та неблагополуччя в сім'ї.

Соціальні сироти - це діти, які опинилися без піклування батьків через складну родинну ситуацію, пов'язану з різними аспектами, від алкоголізму та

наркоманії батьків до психічних захворювань. Це стан суспільства, коли діти фактично залишаються без необхідної матеріальної, емоційної та соціальної підтримки через недостатні умови та відсутність батьківської відповідальності, любові та турботи [29 ].

Кожен науковець та педагог, розглядаючи явище соціального сирітства, вносить свій внесок у тлумачення цього поняття та класифікації категорій дітей, що виникають внаслідок цієї проблеми."

## **1.2. Історичні аспекти виникнення соціального сирітства**

Розглядаючи історичні аспекти виникнення сирітства, можна зробити припущення, що 'сирітство' – це соціальне явище, нероздільна складова людської цивілізації. У різні епохи війн, епідемій, природних катаклізмів та інших подій батьки гинули, через що діти ставали безпосередніми сиротами. У святому Письмі та стародавніх літературних творах згадуються випадки відмови батьків від своїх дітей, про прийомництво, де діти виховувалися в чужих родин [38, с. 186].

У сучасній українській мові, поняття "сирота" означає дитину, яка виховується не біологічними батьками, тобто втратила біологічних одного або обох батьків. У літературі, такій як фольклор, міфи, казки сиротою вважається персонаж, від якого відмовилися опікуни або батьки. Часто це є нещаслива дитина, яка часто плаче і просить допомоги, і за такою дитиною недостатньо уважно доглядають. Історично, це слово знаходило своє використання ще за часів Древньої Русі. Саме селяни тоді називали сиротами всіх дітей, яких покинули батьки, злиденних людей, що були бідними та нещасними. Особливо часто під сиротами розуміли дітей солдатів, бо вони йшли на війну, і багато з них не поверталось до своїх сімей.

У словниках відзначено два основних тлумачення слова "сирота" [8, С. 67]:

1. Це дитина або підліток, який втратив батька чи матір, або обох. Також, це людина, яка залишилась без рідних, близьких, одинока, самотня особа.

2. Це сільське населення феодальної залежності, представники якого в Стародавній Русі називалися сиротами; "селяни та інші тяглові люди" (XVI–XVIII ст.).

Законодавство України також містить визначення для цієї групи дітей. Згідно із Законом України "Про охорону дитинства", сиротами вважаються діти, які залишилися без батьківського піклування через позбавлення батьківських прав, визнання їх безвісно відсутніми, або звільнення від батьківських прав. Це також стосується випадків, коли батьки відбувають покарання в місцях позбавлення волі, мають тривалу хворобу, яка заважає їм виконувати батьківські обов'язки, або інших обставин, що спричиняють відсутність піклування [17].

Л. В. Кальченко аналізує термін «сирота», який має глибокі лінгвістичні корені, оскільки він має походження: від українського «сирота», старослов'янського та давньоруського «сирь», сербохорватського та болгарського «сирота», чеського «siry» (осиротілий, без батьків), словенського «siro'ta», польського «sierota» та інших. Загальна ідея цих слів об'єднується в одному: «дитина, яка втратила біологічних одного або обидвох батьків та залишилася без батьківської опіки» [19, С. 86]. Це узагальнення вказує на загальнослов'янське та навіть індоєвропейське коріння терміну «сирота», що підкреслює його давність та розповсюдженість на початкових етапах існування людства.

Для визначення причин виникнення феномену "соціальне сирітство" потрібно звернутися до історії процесу зародження сирітства.

Теми історичних передумов зародження та розвитку сирітства досліджувалися рядом науковців: Красножан Т. [21], Мордань О. [29], Павлик Н. [32], Раєвська Я. [36] і ряд інших. Автори вивчали глибинний аналіз «коренів» такого соціального феномена, як соціальне сирітство.

До X століття в слов'янських общинах основною формою підтримки та захисту дитини було домашнє рабство. При захопленні сімей у полон, чоловіків часто вбивали, а жінкам і дітям доводилося пристосовуватися до нових "власників" та діяти за їхніми вказівками. В південних слов'ян сформувався

обряд "приймацтва", де люди, які не могли самостійно управляти господарством, могли взяти на виховання сироту, що мав допомагати у господарюванні. Існувала також система годування, коли сироти працювали від хати до хати та отримували їжу.

Християнська церква стала першою, хто став захищати дітей-сиріт, після чуток про рибалок, які витягували новонароджених з Тібру. Інокентій III створив спеціальний відділ при лікарні Святого духа. Подібна система, організована для захисту сиріт, схожа на сучасні "бебі-бокси". Також матері зберігали свою гідність, кладучи дитину до колиски, прихованої в стінах лікарні. Пізніше Петро I ввів подібний метод збереження життя сиріт. Однак це не вирішило проблему сирітства [32].

Завдяки активності чернечих орденів стали появлятися притулки, призначені для збереження життя немовлят. Це викликало зацікавленість Людовика XIV та Наполеона III, які розглядали збереження життя сиріт як можливість збільшення кількості придатних осіб для виконання державних завдань, зокрема, у військовій справі.

Проблема дітей-сиріт існувала в Україні, аналогічно як і у Європі. Перші освітні заклади, спрямовані на виховання окремо хлопчиків та дівчат, з'явилися під час управління жінкою-вождем спільноти. Історики також вказують на існування опіки князів, яка надавалася людям у потребі, включаючи дітей-сиріт, ще у 911 році. На цьому етапі з'явилися установи для утримання сиріт, які називались "приймацтво". Крім цього, громадська допомога стала іншою формою підтримки для дітей-сиріт: старші люди, котрі не мали власних дітей, приймали таких дітей у свої сім'ї [31].

На територію України прийшла християнська релігія, яка відкрила новий етап у формуванні моральних цінностей, заснованих на християнських заповідях. Цей період став початком більш людському ставленню до дітей-сиріт та дітей із інвалідністю. Такі діти отримували співчуття, ласку, любов та повагу від співвітчизників.

"Повчання Володимира Мономаха" стало першим документом на державному рівні, що регулював піклування про дітей-сиріт, пропонуючи ідею: "...Не забувайте про найбільш убогих, але, наскільки можете, годуйте та допомагайте сиротам та вдовам, оправдовуючи самі себе, і не дозволяйте сильним ображати слабших" [31, с. 119]. Князі надавали милостиню, а офіційне опікування дітьми-сиротами покладали на монастирі.

Розкриття історії виникнення інституційних закладів для дітей-сиріт у різні епохи України є вельми складним завданням через часті зміни у владі та вплив різних держав на наші землі. Кожна з цих держав встановлювала свої власні правила, норми та закони в соціальній сфері. Туреччина, Польща, Австро-Угорщина, Литва та Молдова вплинули на соціокультурне життя нашого суспільства, що зумовило появу соціального сирітства на теренах України [31].

Під час козацтва питання сирітства виявилось важливим, але не на стільки як раніше. Становище сиріт було вельми невтішним через постійні війни. Багато дітей завозили на Січ, де їм організовували школи, та хлопців готували до війни. У XVI столітті існували шпиталі, відомі як притулки, як описав П. Халевський: "У кожному місті, в кожному селі для убогих, немічних і сиріт збудовано на краю чи всередині населеного місця будинки, в яких вони мають притулок" [31]. Ці шпиталі були братськими притулками, хоча, на жаль, вони не мали медичного обслуговування, і самі братства забезпечували їх усім.

Згадаємо, що сучасні заклади інституційного догляду та опіки виникли під час перебування у складі російської імперії від XVIII до другої половини XIX століття. Під час правління Петра I утворені заклади при церкві, які фінансувалися за рахунок губернських коштів, призначались для незаконно народжених дітей-сиріт на рівні держави. Під час правління Катерини II з'явився перший міський сирітський будинок для незаконно народжених дітей, а з часом почали створюватись такі будинки в інших містах та селах.

У XIX столітті з'явилася нова проблема - діти, батьки яких не могли опікати своїх дітей через військову службу, термін якої становив 25 років. У зв'язку з цим утворилися відповідні заклади для утримання таких дітей.

У XX столітті, особливо його початок, виявився складним періодом для всієї України через виникнення ряду соціально-політичних проблем. Перша світова війна, революції, зміна влади, бездомність, сирітство, і високий рівень злочинності стали складовими цієї ситуації. Відповідно до цих викликів був утворений новий орган управління, що боровся з бездомністю серед дітей - Народний комісаріат соціального забезпечення (1918 рік). Також для подолання цих проблем з'явилися нові інституційні заклади нового типу, такі як виховні колонії та трудові комуни.

У 1917 році почалося зростання числа бездомних дітей. За даними А.Н. Кривоносова, у дитячих будинках у 1917 році перебувало близько 30 тисяч дітей, а до 1919 року ця кількість зросла до 125 тисяч [31].

У 1920 році наступним кроком у подоланні проблеми сирітства була "Декларація про соціальне виховання". Цей документ передбачав надання притулку та житла, де функціонували вчителі-вихователі з освітньою програмою для сиріт та бездомних дітей, з основною метою - захист їхнього дитинства. Ця декларація послужила основою для з'явлення нових установ для дітей-сиріт - дитячих будинків. У 20-х роках був утворений спеціальний відділ дитинства "Наркомос", який відповідав за справи охорони дитинства.

Варто відзначити, що саме у цей час формувалися не лише нові інституційні заклади, про які було згадано вище, а й утворювалися органи управління для цих закладів, які забезпечували виховну роботу з дітьми-сиротами [31].

У 1921-1922 роках кількість безпритульних дітей становила 540 тисяч осіб. Це свідчило про зростання чисельності дітей за п'ять років на 180%. Статистика А.Н. Кривоносова підтверджує, що кількість безпритульних дітей у 1921-1922 роках за різними даними коливалася від 4,5 до 7 мільйонів осіб. Це спонукало Радянську державу розпочати боротьбу з безпритульністю.

Під час другої світової війни, кількість сиріт надзвичайно зростала, що призвело до появи багато інтернатних закладів. У рамках державної опіки утворювалися будинки малюка для дітей до 3 років, дошкільні та шкільні заклади для різних вікових груп, а також спеціалізовані інтернати для дітей, які втратили батьків під час війни. Психологічні травми, зумовлені війною, стали однією з найбільш важливих наслідків для дітей-сиріт. Після війни люди довгі роки шукали втрачених родичів.

У 1956 році розпочався новий етап роботи з дітьми у школах-інтернатах, де надавалась можливість отримати освіту та місце для проживання, об'єднуючи всіх дітей за соціальними потребами, сиріт та дітей із неповних сімей [31].

В 60-70 роках відбувся поворот у підході до піклування про дітей у педагогічній практиці. Розпочалися теоретичні дослідження, спрямовані на розробку системних підходів до виховання та навчання дітей. Програма "Знайти людину" на радіоканалі Маяк, яку вела А.Л. Барто з 1964 по 1973 роки, допомагала у пошуках втрачених родичів. Ці роки також відзначилися зникненням терміну "безпритульний" з повсякденного вживання.

У 1985 році ЦК КПРС та Рада Міністрів СРСР ухвалили рішення "Про заходи щодо поліпшення умов для дітей-сиріт та тих, хто опинився без піклування батьків у будинках дитини, дитячих будинках, школах-інтернатах". Цей крок сприяв заснуванню Дитячого фонду у 1987 році та ухваленню постанови "Про створення дитячих будинків сімейного типу" у 1988 році. У 1990 році у 347 таких будинках перебували 3,5 тисячі дітей, які забезпечувалися державним фінансуванням, включаючи оплату зарплати вихователям та їх відпусток [31].

У 90-ті роки поновився термін "безпритульний" у повсякденному вживанні. Чисельність сиріт та дітей без піклування батьків різко зросла в цей період, за неофіційними даними, досягнувши 7 мільйонів осіб. Економічна та соціальна криза того часу потребувала нових способів організації дитячого влаштування.



Після розпаду СРСР у 1990 році виникла суттєва зміна в житті людей, що призвело до зниження рівня життя, погіршення стану сімей та родин. Ці чинники призвели до зростання числа соціальних сиріт та безпритульних дітей. Незважаючи на активність соціальних служб, яка була спрямована на цю проблему, стабілізація ситуації вимагала багато часу. Нині існує кілька способів організації життя для дітей, які залишилися без батьківського піклування: розміщення у державних установах, усиновлення/удочеріння, піклування у прийомних або патронатних сім'ях. Також існує безліч некомерційних організацій, які не лише надають матеріальну допомогу таким дітям, а й активно сприяють їхньому сімейному влаштуванню.

Результати аналізу державної політики України у відношенні до дітей-сиріт підкреслюють важливість розуміння специфіки кожного історичного етапу розвитку країни [31]. Існують ключові періоди, кожен з яких відрізняється принципами, нормами, інституційними та організаційними складовими. Сучасні зміни у цінностях українського суспільства та проблеми, пов'язані з установами для дітей у системі реформ, стають актуальними в епоху незалежності. Багато зусиль спрямовано на реформування цих закладів, оскільки радянська система управління не була ефективною в керуванні ними. Відкриття та утримання великої кількості інтернатних закладів було витратним і не завжди ефективним, не забезпечуючи належного догляду та виховання для сиріт.

У цьому контексті наростає проблема формування особистості та розвитку дітей у системі інтернату. Існуючі інституційні установи не завжди сприяють повному розвитку дітей та їх самостійності через обмежений контакт з суспільством, що ускладнює їх соціалізацію.

Для засвоєння матеріалу історичного становлення сирітства для студентів часто використовують сінема-технології [30]. Цей підхід дозволяє уявно, за допомогою кінообразів, продемонструвати студентам особливості, що відбувалися в країні в процесі зміни форм влаштування дітей.

Сінема-технологія включає роботу за алгоритмом, де перегляд фільму супроводжується обговоренням та аналізом. Процес розгортається через три етапи: етюд, що активізує розумову діяльність аудиторії; сам перегляд кінофільму; та рефлексію, яка включає обговорення фільму в рамках поставленого завдання.

Ці підходи у навчанні процесу розвитку форм виховання дітей-сиріт та дітей без батьківської опіки в умовах боротьби з безпритульністю не лише дозволяють учням "співпереживати" історичні реалії суспільства, але й сприяють аналізу отриманої емпіричної інформації та формуванню їх власної професійної свідомості.

Ілюстрацією подій: Перша світова війна, Жовтнева революція і громадянська війна є фільм «Педагогічна поема», знятий за романом А.С. Макаренка на Київській кіностудії в 1955 р, режисери фільму: А. Маслюкова і М. Маєвським за сценарієм І. Маневича і А. Маслюкова. Відмова від приватних закладів, піклування про долю дітей привели до необхідності пошуку нових форм влаштування дітей. Для дітей шкільного віку почали створюватися трудові комуни, в одній із них і розгортається сюжет фільму. Формування трудових колоній пов'язано з тим, що ідеї колективного виховання займали переважне місце нарівні з трудовим вихованням, що передбачає підготовку дітей до життя і формування робітничого класу, як найбільш прогресивного в справі будівництва комунізму. Перегляд фільму дозволяє сформувати уявлення про пошуки способів впливу на вихованців, викорінення у них асоціальних відхилень і формування «нового способу життя» [32].

Боротьба з першою хвилею безпритульності тривала до середини 30-их років. Результатами цієї боротьби стали: формування системи соціально-правового захисту і допомоги дітям, утворення спеціальних органів і установ по боротьбі та попередженні безпритульності, організація комісій у справах неповнолітніх в структурі соціального захисту, створення трудових комун.

Ілюстрація подій: 1941-1945 роки, пошуки родичів та влаштування дітей в військовий і післявоєнний періоди. Рекомендований фільм «Подранки», знятий

на кіностудії «Мосфільм» в 1976 р режисером і сценаристом Н. Губенко. У ньому показана доля дітей з однієї сім'ї, які стали сиротами. Перегляд фільму дозволяє зрозуміти наскільки активно розвивалося усиновлення, побачити діяльність притулку і дитячого будинку для хлопчиків, жертв Великої Вітчизняної війни. Вектор в роботі з дітьми йшов на виховання, а сама протидія сирітству вважалася справою першорядної, державної ваги. Долі дітей склалися суперечливо [30].

Ілюстрацією життя дітей в 90-ті рр. є фільм «Спартак і Калашников», знятий в 2002 р режисером А. Прошкіним за сценарієм А. Кринициної. Перегляд фільму дозволяє проникнути в «романтику сирітства» очима дітей, проаналізувати трагізм долі дитини, яка має стійке бажання жити гідним життям.

У цей період активно розвиваються нові види установ для тимчасового утримання дітей - соціально-реабілітаційні центри, притулки тимчасового перебування. Активно відроджується передача дітей на виховання в сім'ї, формується інститут прийомної сім'ї. Поряд з традиційними формами влаштування дітей: усиновлення (удочеріння), опіка (піклування), з'являються сімейні дитячі будинки. Процеси, що відбувалися у світі, відображені через кінематографічні шедеври, демонструють важливі етапи історії та соціальні перетворення. Фільм «Педагогічна поема», знятий у 1955 році за романом А.С. Макаренка, розповідає про зміни, що відбувалися у вихованні дітей після подій Першої світової війни, Жовтневої революції та громадянської війни. Фільм "Педагогічна поема" нагадує про важливість перехідних моментів у вихованні, коли колективне навчання та формування робітничого класу стали пріоритетом.

Цей фільм відображає перехід від приватних закладів до нових форм влаштування, таких як трудові комуні, що сприяли формуванню робітничого класу. Він висвітлює ідеї колективного виховання та підготовки дітей до життя [30].

Боротьба з безпритульністю у середині 30-их років вибудовувала систему соціально-правового захисту та допомоги дітям. Спеціальні органи та комісії у справах неповнолітніх були створені для попередження безпритульності та організації трудових комун [30].

Фільм «Спартак і Калашников», створений у 2002 році, розкриває життя сиріт у 90-ті роки. Ця стрічка дозволяє сприйняти складність долі дітей та їх бажання жити гідним життям. Спартак і Калашников" не лише демонструє складні обставини, з якими зіткнулися сироти у 90-ті роки, але й акцентує увагу на розвитку нових установ тимчасового утримання та формуванні інституту прийомної сім'ї. У цей період з'являються нові установи для тимчасового утримання дітей та розвивається інститут прийомної сім'ї [30].

Кіно, як могутній інструмент, уявно переносить глядачів у світ минулих подій та соціальних змін, демонструючи еволюцію у ставленні до долі сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків. Кожен фільм стає своєрідним вікном у минуле, яке допомагає не лише розуміти, а й знаходити шляхи вирішення проблем сирітства та покращення умов для виховання майбутніх поколінь. Кіно показує важливість усіх форм влаштування дітей: усиновлення, опіка, сімейні дитячі будинки. Воно створює можливість не лише побачити життя сиріт на різних історичних етапах, а й аналізувати та розуміти перспективи їхнього виховання та майбутнього.

### **Висновки до розділу 1**

Діти, які опиняються без піклування батьків, часто зазнають великого ризику, відчуваючи труднощі, з якими іноді не впораються навіть дорослі. Ця ситуація може серйозно ускладнити процес соціалізації у таких дітей, оскільки вони мають обмежену можливість засвоєння правил поведінки та норм суспільства, часто відбираючи негативні висновки замість позитивних. Недостатня увага до їхнього соціального виховання, особливо у підлітковому віці, може призвести до появи почуття невизначеності та розгубленості. У цьому періоді ризику неправильних вчинків значно зростають, бо діти відчувають потяг до експериментів, не маючи необхідного досвіду та знань для свідомого вибору. "Я-концепція" у цьому віці несформована, що робить адекватне сприйняття власної особистості складнішим [13].

Соціалізаційні труднощі, з якими зіштовхуються діти-сироти, проявляються у проблемах їх адаптації до шкільного середовища, у відсутності участі в навчальних заходах та у багаторазових прогулах, що призводить до відсутності необхідних знань. Невдачі в навчанні можуть призвести до втрати здатності ефективно реагувати на складнощі та виклики реального життя. Це настає тому, що діти втрачають чутливість та готовність швидко реагувати на події навколо, і замість цього вони відшуковують компенсацію в позашкільних аспектах свого життя. Соціальні сироти потребують особливого захисту та уваги, перш за все, з боку держави. Аналіз соціально-психологічних особливостей цієї категорії дітей відкриє шлях до більш ефективного та результативного підходу до їхнього виховання.

Причин соціального сирітства в Україні низка: від низького рівня матеріального забезпечення та безробіття батьків до антисоціальної політики держави. Щорічно з'являються нові фактори, що поглиблюють цю проблему, такі як недостатня підтримка виховного потенціалу освітніх систем, зміни в сімейному праві, що не враховують захист прав дитини та не забезпечують опіку та виховання в біологічних родинах. Ця проблема є ключовою у сучасному українському суспільстві, і її поширення пов'язане зі специфічними умовами та процесами у суспільстві. Соціальне сирітство віддзеркалює колективні підходи до виховання дітей, що виникли в різні періоди історії України, а також наслідки перетворень від кінця 80-х до початку 90-х років.

Існує безліч аспектів, які грають важливу роль у створенні проблем соціального сирітства. Наприклад, низький рівень матеріального забезпечення та безробіття у батьків, які не можуть забезпечити адекватні умови для виховання своїх дітей, або ж непридатність вихователів до роботи з дітьми в будинках-інтернатах. Також на проблему впливають відсутність стійкої системи підтримки та соціального захисту для сімей, які потребують допомоги, та недостатній розвиток форм виховання та підтримки дітей у потребуючих сім'ях. У цілому, зміни в сімейному праві та слабкість систем захисту прав дитини сприяють поглибленню цієї проблеми в суспільстві. Соціальне сирітство залишається

актуальною та важливою соціальною проблемою в Україні, яка потребує комплексного підходу та уваги не лише від держави, а й від суспільства загалом. Це вимагає ретельного аналізу факторів, що спричиняють цей явище, та впровадження ефективних програм та стратегій для запобігання та вирішення проблем соціального сирітства.

## **РОЗДІЛ 2**

### **ДІАГНОСТИКА СИРІТСТВА В УКРАЇНІ ЯК СОЦІАЛЬНА ПРОБЛЕМА**

#### **2.1. Сучасний стан соціального сирітства в умовах війни**

Зазначено, що проблема сирітства є загальною у багатьох країнах світу, і кожна з них застосовує власні підходи для її усунення. Проблема сирітства

загострилася у воєнний час, місце перебування багатьох дітей невідоме. (рис.2.1).

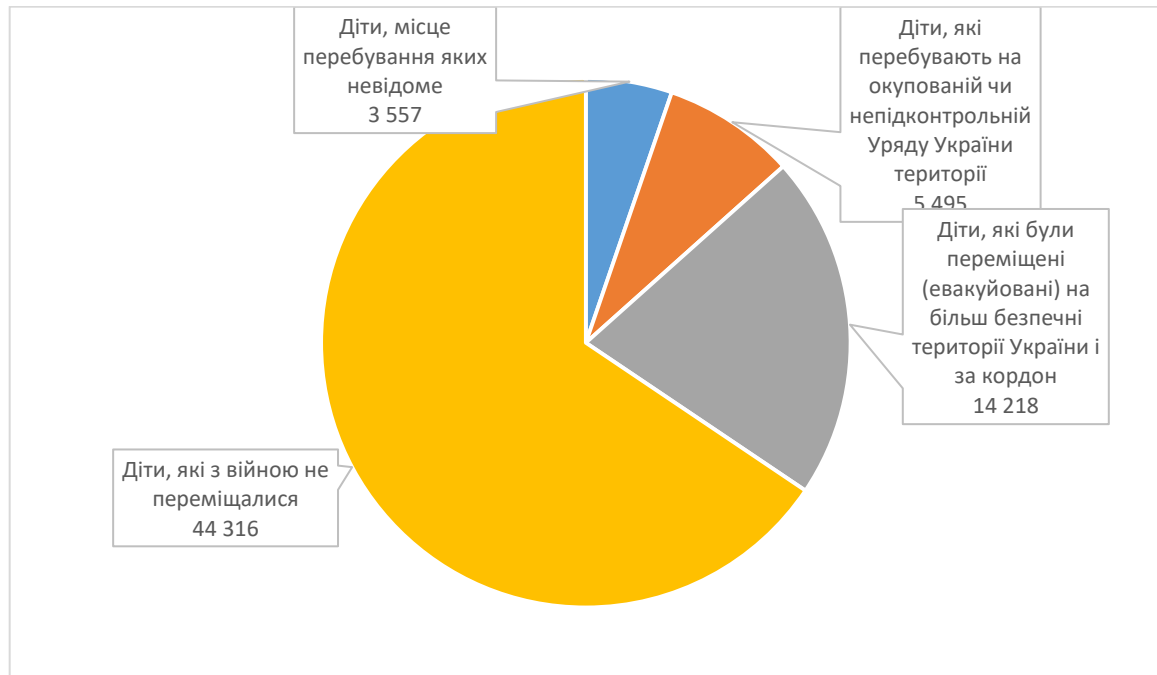


Рис. 2.1 – Розподіл дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, за місцем їх перебування, станом на 01.07.2022 року

Примітка: складено автором за [15].

Хоча багато людей свідомі цієї проблеми, рідко хто задумується про те, що лежить в основі виникнення сирітства. Ми вважаємо, що розуміння причин може сприяти у її попередженні. Наше дослідження спрямоване на аналіз "соціальних сиріт", що стосуються дітей, що живуть у власних сім'ях, але залишаються без опіки батьків.

В українському законодавстві відсутнє конкретне визначення терміну "соціальне сирітство". Замість цього, використовується поняття "діти, позбавлені батьківського піклування", але для глибшого розуміння ми звертаємось до наукової літератури та досліджень українських та російських вчених.

В науковій літературі широко використовуються різні підходи до трактування "соціальних сиріт":

1. Це "специфічна група дітей, що, з різних соціальних, економічних та морально-психологічних причин, залишилися без батьківського піклування, навіть при наявності живих батьків" [48, с. 59].

2. "Діти, які мають біологічних батьків, але через різні обставини не мають їх опіки та піклування" [49, с. 8].

Концепція "соціального сирітства" включає різні категорії дітей, які мають спільний фактор – недотримання батьківських обов'язків.

Згідно з Т. Красножан, "соціальне сирітство" – це "соціальне явище, яке виникає через ухилення або відсутність батьків у виконанні своїх обов'язків по відношенню до дитини" [21, с. 122]. Ця дефініція спрямована переважно на педагогічні аспекти соціального сирітства, зосереджуючи увагу на моральних аспектах.

Інше розуміння "соціального сирітства" подає В. Брутман. Він розглядає його як особливий стан дитинства, обумовлений певним місцем у соціальній структурі та системі відносин у суспільстві. Термін охоплює всіх дітей, що опинилися поза належним доглядом та вихованням, незалежно від соціального статусу батьків [6].

Більш широкий підхід до визначення соціального сирітства має Л. Кальченко. Він розглядає його як специфічний соціально-патологічний стан, характеризуючи наявність у суспільстві дітей, позбавлених опіки біологічних батьків, які фактично не виконують своїх батьківських обов'язків з виховання, розвитку та соціалізації дітей. Причинами цього є соціально-економічні, моральні, психолого-педагогічні та медичні фактори, пов'язані з відсутністю необхідних умов та відповідальності батьків. Кальченко враховує як об'єктивні, так і суб'єктивні причини, звертаючи особливу увагу на корені виникнення соціального сирітства [19].

О. Коваленко та Л. Овчарова зосереджуються на визначенні "соціальних сиріт" як ситуації, коли батьки відмовляються виконувати свої батьківські обов'язки [20; 30]. За І. Тімушем, "соціальна сирота" - це дитина з біологічними батьками, але вони з різних причин не забезпечують її виховання та турботу [40].



О. Коваленко розглядає соціальне сирітство як соціокультурний феномен, що виникає через знебарвлення поля соціального контролю, особливо зі сторони ключових соціальних інститутів, таких як сім'я і школа. Він також пов'язує це з порушенням міжпоколінної та міжособистісної комунікації, обмеженням доступу до необхідних ресурсів і можливостей для індивідуального розвитку [20].

Згідні такою позицією і інші науковці, які розглядають соціальне сирітство як явище, що відображає стан дітей та підлітків, у яких є біологічні батьки, але вони позбавлені їхнього піклування та опіки, опинившись поза впливом основних інститутів соціалізації. За Л. Артюшкіною, "соціальна сирота" - це дитина, яка має серйозні проблеми зі здоров'ям та пережила негативний досвід власної сім'ї з антисоціальною поведінкою [2]. Вона висловлює той факт, що у кожної дитини за природою мають бути свої батьки, але "соціальні сироти" втрачають цей статус у результаті того, що їх біологічні батьки їх покинули, а нових батьків, що могли б замінити їхній батьківський вплив, немає. У вихователів дитячих будинків є власні діти, тому вони не мають родинного статусу відносно "соціальних сиріт".

Інша точка зору, подібна до попередньої, належить Х. Чернописьці. У своїй роботі вона розглядає "соціальне сирітство" як багатофакторний процес з численними чинниками, включаючи психологічно-педагогічні, соціально-економічні, соціально-демографічні, медико-санітарні, та асоціальні фактори. Вона базується на характеристиці типів та категорій неблагополучних сімей, де порушена структура, ігноруються сімейні функції, існують відкриті або приховані проблеми виховання, і саме в таких сім'ях виникають "соціальні сироти" [46].

Проблема соціального сирітства стала надзвичайно актуальною в Україні за останні десятиліття. Батьки відсторонюються від своїх обов'язків у відношенні до дітей з різних причин, найчастіше через економічні труднощі, безробіття та бідність. Це призводить до того, що багато українців змушені виїжджати за

кордон на роботу, залишаючи своїх дітей під опікою родичів на тривалий період [47].

Термін "соціальна сирота" вперше з'явився в наукових текстах українських дослідників у 90-х роках минулого століття. У рамках проекту ЮНІСЕФ "Трансформація державної системи інститутів піклування про дитину в Україні" (1998 рік), соціальні сироти були визначені як особлива соціально-демографічна категорія дітей, що залишилися сиротами при живих батьках через соціальні, економічні та морально-психологічні причини. Більшість дослідників вважає, що це діти, один або обидва батьки яких тимчасово виїхали за кордон на роботу та залишили їх під опікою родичів, друзів або сусідів. Ці малюки фактично не отримують належної уваги дорослих і часто піддаються впливу негативних чинників, що викликає у них велику кількість проблем [23].

Фахівці стараються розуміти різні види сирітства: "соціальне сирітство", "міграційне сирітство", "діти, позбавлені батьківського піклування" та "безпритульність". Закон України "Про охорону дитинства" визначає дітей трудових мігрантів як тих, чиї батьки перебувають за кордоном понад три місяці, а діти перебувають під наглядом родичів чи знайомих [17]. Термін "безпритульні" стосується дітей, які покинуті батьками, самостійно залишили сім'ю чи дитячі заклади, і не мають сталого місця проживання. Бездоглядні малюки живуть з батьками, але не отримують від них любові, уваги, піклування та контролю.

Україна в сучасному контексті стикається з проблемою соціального сирітства, що зафіксовано висловлюваннями вітчизняних науковців, педагогів та громадськості. Згідно з експертами, це явище виникає внаслідок численних проблем у соціально-економічній політиці країни, оскільки зміни в системі суспільних відносин впливають на стан інституту сім'ї, порушуючи її структуру та зміст соціалізації, виховання та розвитку дітей та підлітків. Г. Шепелева визначає цей феномен як особливе соціокультурне становище неповнолітніх, яке можна вважати екстремальним. Діти-сироти, як правило, стають "вигнанцями" від сім'ї та школи, стаючи жертвами відторгнення соціумом. У безпритульному

середовищі вони змушені самотійно забезпечувати своє існування, часто вдаючись до нелегальних методів. Внаслідок відсутності батьківського піклування, ці діти формують власну філософію життя, культуру та правила, що відрізняються від загальноприйнятих норм [48, с. 51].

Питання соціального сирітства в Україні щільно переплітається з трудовою міграцією, чого свідчать соціологічні дослідження. У 2018 році проводили опитування серед понад ста дітей трудових мігрантів та їх оточення у чотирьох областях (Львівській, Луганській, Вінницькій, Херсонській) та місті Києві. Результати показали, що ці діти стикаються з соціальними та психологічними проблемами, проявляючи збільшену вразливість до нестандартної поведінки. Також виявлено, що соціальні працівники не завжди готові ефективно працювати з цією категорією дітей [4]."

Соціальне сирітство — це феномен, коли формально батьки є, але фактично — їх практично немає. Це діти, забуті державою, які не отримують потрібної допомоги, хоча вони найбільше її потребують. Соціальне сирітство — це шлях до нещастя, соціальна бомба, що діє затихаюче.

Нещодавно термін "євросирітство" набув популярності (М. Шевцова), він відноситься до дітей трудових мігрантів, батьки яких перебувають або перебували за кордоном. Ці діти не отримують статусу сиріт, хоча виховуються в неповних сім'ях або навіть без обох батьків [47]. Цей термін підтримує Л.Артюшкіна, пропонуючи ввести термін "міграційне сирітство", оскільки міграція не обмежується лише Європою. Вона закликає також внести цей термін у законодавство та визначити осіб, які будуть опікуватись дітьми без батьків та нести за них відповідальність [2].

Соціальні сироти вважаються дітьми "групи ризику", оскільки вони піддаються впливу негативних факторів і потребують спеціальної уваги професіоналів, таких як вчителі, психологи, соціальні працівники та юристи. Важливо створити спеціальні соціокультурні та психологічні умови для розвитку та життєдіяльності таких дітей.

Дослідники відзначають, що діти трудових мігрантів, хоча й самостійні, не проявляють схильності до лідерства та не завжди готові приймати відповідальність за інших. Вони потребують специфічних педагогічних та психологічних підходів і можуть бути емоційно вразливими у певних випадках.

Батьки часто виправдовують свою відсутність необхідністю заробляти на майбутнє своїх дітей, але це не полегшує становище самої дитини. Соціальні сироти майже завжди відчують себе покинутими і непотрібними, що часто призводить до прояву агресії, відчуження від оточення та низької самооцінки. Науковці вважають сім'ї, де хоча б один з батьків на заробітках, дискантними. Виховання в таких сім'ях часто є неповноцінним [47].

Залишаючись без батьківського піклування, соціальні сироти самостійно вирішують свої проблеми, що іноді може призвести до правопорушень. Вирішення цієї проблеми потребує врегулювання законодавчої бази. Необхідні зміни в нормативно-правових актах, таких як Сімейний кодекс, закони, що стосуються дітей-сиріт та соціального захисту, важливо залучати громадськість через ЗМІ та вдосконалювати роботу з соціальними сиротами.

Нужденні особи в українському суспільстві представляють собою групу людей, які перебувають у складному матеріальному становищі та мають обмежений доступ до основних соціальних та економічних ресурсів. Їхні потреби і можливості значно відрізняються від інших верств населення.

Серед основних характеристик нужденних осіб українського суспільства можна виокремити: фінансова обмеженість; соціальна вразливість; нерівність та соціальне відокремлення; потреба в підтримці та інші.

Багато з цих осіб мають обмежений доступ до фінансових ресурсів, що ускладнює їх можливість забезпечити собі достатній рівень життя. Це може бути пов'язано з безробіттям, низькою заробітною платою або відсутністю стабільного джерела доходу. Нужденні особи часто опиняються у стані соціальної вразливості через обмежений доступ до освіти, медичних послуг, житла та інших основних ресурсів, необхідних для забезпечення якісного життя.

Вони стикаються з проблемою соціальної відокремленості та нерівності в доступі до можливостей. Часто це обмеження пов'язані з етнічними, географічними та економічними факторами. Ці особи часто потребують підтримки держави, громадських організацій та благодійних фондів для задоволення своїх базових потреб у житті, таких як харчування, житло, медична допомога та освіта.

У людей, які перебувають у складному матеріальному становищі, часто недостатньо засобів для життя в стабільних умовах. Це особливо відчутно у сільській місцевості, де інфраструктура може бути менш розвиненою та обмежувати доступ до основних послуг. Багато з цих людей мають потребу у доступній медичній допомозі, яка може бути недоступною через фінансові обмеження. Також важливою є соціальна підтримка, оскільки вона може забезпечити допомогу у вирішенні побутових труднощів та підтримку в складних життєвих ситуаціях. Недоступність якісної освіти є однією з проблем, з якими зіштовхуються нужденні особи. Без належної освіти вони можуть мати обмежені можливості для зайнятості та особистого розвитку. Розвиток ефективної системи підтримки, включаючи соціальні програми та механізми соціального захисту, є важливим для поліпшення життєвих умов цих людей.

Забезпечення доступу до соціальних послуг, підвищення рівня освіти та розвиток програм, спрямованих на підтримку у здобутті роботи та покращенні умов проживання, є ключовими напрямками для поліпшення становища людей, які перебувають у складному матеріальному положенні в українському суспільстві. Напрямки поліпшення умов для нужденних осіб включають в себе соціальні програми, спрямовані на забезпечення соціального захисту, підвищення рівня освіти та доступу до медичних послуг, а також створення умов для зайнятості та підтримки у вирішенні життєвих проблем.

## **2.2. Ставлення до проблеми соціального сирітства в територіальних громадах**

Згідно з Національною соціальною сервісною службою України, понад 4,5 тисяч дітей залишилися без батьківського піклування під час війни. З цієї кількості лише близько тисячі втратили батьків через бойові дії, тоді як інші залишилися без батьків з інших причин. Більшість сиріт було влаштовано до родичів або друзів родини (додаток А). Близько тисячі дітей опинилися у закладах. Тільки приблизно 300 сиріт знайшли тимчасові родини, з них 27 – за програмою "Дитина не сама".

За словами Дар'ї Касьянової, директорки неурядової організації "СОС Дитячі містечка Україна", через бойові дії та окупацію частини України, щогорічна статистика щодо сиріт не може бути точною.

"Боюся, що ми не маємо реальних даних", – каже Касьянова. "До війни щорічно ставало сиротами від 10 до 12 тисяч дітей. Лише 5% з них – втрата батьків. А зараз, з війною, зростають бідність, міграція, хвороби. Статистика не може бути меншою" (додаток Б).

У серпні уряд ухвалив постанову, що розширює можливості встановлення статусу дитини з метою її якнайшвидшого влаштування в родину. Запрацювали програми консультацій та збору документів через ініціативу "Дія", - повідомляє Токарева. Крім цього, була перероблена навчальна програма для майбутніх усиновлювачів з урахуванням всіх потреб дитини, особливо тих, що пов'язані з воєнними подіями.

Касьянова вказує, що система була паралізована до травня, багато дітей залишились за місцем проживання (додаток В). Зібрати документи було неможливо – вони були знищені, реєстри закриті. Соціальні служби не працювали в багатьох місцях, що ускладнювало навчання для потенційних усиновлювачів. Інші складності полягають у втраті майна усиновлювачами, вивезенні дітей за кордон або виїзді родин разом із закладами, не забезпечивши евакуацію дітей.

Касьянова також зазначає, що раніше найбільше всиновлювали дітей із східних та південних областей, але ці місця перебувають під найінтенсивнішими атаками, через що більшість дитячих будинків там було евакуйовано.

Понадто, вимога про нерозділення дітей-сиріт ускладнює процес. Це означає, що коли одна дитина знаходиться в інтернаті, а інший брат чи сестра – в будинку дитини, усиновлення обох стає неможливим за Конвенцією ООН з прав дитини, яка забороняє розділення дітей під час цієї процедури [27].

Ці обставини призвели до значного зменшення кількості всиновлених дітей. За даними Токаревої, українці у цьому році усиновили 458 сиріт (350 - за час повномасштабної війни), а іноземці – 94. У минулому році, станом на 30 вересня, українці усиновили 709 дітей, а іноземці – 203 [27].

Від початку повномасштабної війни, Україна припинила міжнаціональне всиновлення. Процедура всиновлення іноземцями, що згадує Токарева, була розпочата до 24 лютого. Заступниця міністерки соціальної політики пояснює, що ця заборона була введена з метою захисту інтересів дітей. Однак, через велике навантаження внаслідок повномасштабного російського вторгнення, система захисту дітей не завжди має можливість працювати оперативно.

Проте, через це обмеження, діти старшого віку з інвалідністю втрачають можливість знайти нові родини. Ті українські сироти, які перевищили вік п'яти років і перебувають на обліку довше року, не могли бути усиновлені українцями. Іноземці також можуть усиновити маленьку дитину, яка перебуває на обліку менше року, тільки у разі важкої хвороби. Проте, заклади в більш безпечних регіонах України або за кордоном, куди евакуювали сиріт, особливо з інвалідністю, зазвичай не мають належних умов для їхнього перебування.

За період з 24 лютого 2022 року по 1 квітня 2023 року Національна соціальна служба України виявила 8512 дітей, які опинилися без батьківського піклування у зв'язку з різними обставинами під час воєнного конфлікту. З них 1476 дітей втратили батьків через військові події агресії Російської Федерації проти України [27].

Більше того, за останні вісім років кількість усиновлень значно зменшилася. У 2014 році загалом було усиновлено 1358 дітей з інтернатів, дитячих будинків та притулків, тоді як протягом усього 2022 року і першого кварталу 2023 року ця кількість склала лише 435.

Протягом періоду з 12 серпня 2022 року по 13 січня 2023 року кількість дітей, які опинилися без батьківського піклування, зросла на 3265 осіб. Точна цифра у зв'язку з динамікою подій важко встановлюється і не може бути остаточно зафіксована[27].

Інна Гончарук, колишня заступниця генерального директора Директорату розвитку соціальних послуг із захисту прав дітей, наголошує, що загалом тенденція сирітства в Україні залишається стабільною. Вона зазначає, що діти, які отримали статус сиріт, залишаються численними, а одним з суттєвих чинників, що впливають на цю статистику, є недостатня робота деяких служб, особливо на окупованих територіях. Хоча очікується зростання кількості таких дітей, ці фактори призвели до стабільності цієї статистики протягом останніх років.

Інна Гончарук також висловлює складність однієї з додаткових підстав для отримання статусу дитини-сироти. "Вносимо суттєві зміни до законодавчих актів, додаючи чотири нові основи для присвоєння статусу дитини-сироти або дитини, позбавленої батьківського піклування у зв'язку з воєнними подіями. Тепер це включає: батьків у полоні, випадки безвісти зниклих батьків, ситуації з батьками, що перебувають на окупованих територіях, та випадки загибелі батьків внаслідок бойових дій. Однак це також створює нову складність: ідентифікація тіл через ДНК-аналіз ускладнюється та може займати роки, викликаючи значні труднощі в установленні особи." [28].

Додатково, є статистика з приводу надання юридичних статусів дітям, які внаслідок війни втратили батьків. За даними Національної соціальної служби України (на 1 квітня 2023 року) багато дітей отримали статус "позбавлений батьківського піклування" через різні форми втрати батьків:



- 496 дітям був надано статус через перебування батьків на окупованих територіях або у зонах бойових дій.
- 17 дітей позбавлені батьківського піклування через зникнення батьків безвісти.
- У 9 дітей батьки перебувають у військовому полоні на території держави-агресора.
- Батьки 4 дітей знаходяться у незаконному ув'язненні за рішенням російської влади.
- 83 дитини отримали цей статус через відсутність документального підтвердження смерті їхніх батьків[27].

З 24 лютого 2022 року через агресію російської федерації 219 дітей, втративших батьків через смерть або загибель, отримали статус сиріт.

Питання про усиновлення є логічним у контексті поточної ситуації. На 31 березня 2023 року є 14 673 дитини-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, які можуть бути усиновлені. З них 10 608 дітей вже знаходяться у сімейних формах виховання, а 4 065 перебувають у закладах.

Ураховуючи кількість усиновлень дітей протягом війни з росією від 2014 року, було усиновлено 1358 дітей щорічно на початку конфлікту на сході України. Проте у 2022 році ця цифра скоротилася до 380. Це на 978 дітей менше, ніж у перший рік війни [27].

Катерина Грищенко, аналітик фундації DEJURE та експертка з правової освіти, зауважує, що під час воєнного стану усиновлення дітей, позбавлених батьківського піклування, не заборонене державою. Більше того, деякі процедури упростили.

Реалізація опіки та тимчасового розміщення дітей у сім'ях стала більш простою в період воєнного стану. Держава дозволила дітям перебувати у патронатних сім'ях трохи довше, не вводячи жодних обмежень у законодавство. Навпаки, розширилися можливості для дітей без батьків.

Експертка підкреслює відсутність державної інформаційної кампанії, спрямованої на розвиток сімейного виховання в Україні.

Під час президентства Ющенка були проведені державні інформаційні кампанії, що просували усиновлення дітей до сімей. Ці заходи призвели до значного зростання усиновлень. Очевидно, що важливо, щоб держава пояснювала громадянам важливість усиновлення.

Також важливо пам'ятати, що наразі понад 4000 дітей перебувають у дитячих будинках. Їм також потрібне усиновлення. Наше соціологічне дослідження вказує на різке збільшення попиту на усиновлення дітей-сиріт, які втратили батьків через війну.

Проте важливо зазначити, що більшість з них не потребує усиновлення, оскільки їх беруть до себе родичі. Це несправедливо для тих дітей, які вже тривалий час перебувають у державних закладах".

Протягом періоду війни держава запровадила механізм для спрощення пошуку інформації та можливостей усиновлення. ЮНІСЕФ, Міністерство соціальної політики України та Офіс президента запустили чат-бот «Дитина не сама», щоб надати сім'ям додаткову інформацію щодо можливостей прийняття дитини, усиновлення чи патронатного виховання[27].

Сирітство може спричинити руйнування емоційних зв'язків дитини з її соціальним оточенням, відокремлюючи її від світу дорослих і однолітків, що зростають у сприятливіших умовах. Це може викликати серйозні порушення у розвитку особистості [13]. Родина є критичним фактором для нормального зростання кожної дитини. Проте в разі серйозних проблем в родині (алкоголізм батьків, насильство та інші травматичні впливи) саме родина може стати причиною виникнення різноманітних психічних розладів. Таким родинам необхідна значна психологічна підтримка. Іноді розрив з родиною стає необхідним для порятунку життя дитини, оскільки при наявності батьків фактично вона може опинитися у соціальному сирітстві. Діти внаслідок цих складних обставин можуть переживати психологічний дисбаланс, проявляти агресивність, відчувати труднощі в успішному виконанні навчальних завдань, та

шукати вихід для своїх емоцій у конфліктах з оточенням. Вони можуть висловлювати негативне ставлення до тих чинників, що спричинили складне становище їх сім'ї. Для цих дітей бажання перебувати в сімейному оточенні може бути мінімальним, оскільки вони стикаються з конфліктами та напругою у родині, проте їм важко змінити цю ситуацію, що може призводити до їхнього внутрішнього розладу.

Серед неблагополучних сімей значну кількість складають ті, де порушення взаємин між дітьми та батьками стають основним фактором. В цих сім'ях вплив на дітей здебільшого не виникає безпосередньо через аморальні дії батьків, як це відбувається в "алкогольних" родин, але розгортається як результат хронічно складних, несприятливих взаємин між батьками, що проявляються відсутністю згоди та взаєморозуміння, наростанням емоційного відчуження та пріоритетом конфліктів. Чи це конфліктна сім'я з підвищеними гучними розбірками, або тиха, де відсутність розмов та взаємодії, вона негативно впливає на формування дитини і може призвести до асоціальних виявів у її поведінці. Отримавши всі соціально-побутові блага, діти з процвітаючих родин, що потрапили під приховане соціальне сирітство, звичайно не зазнають нестачі матеріальних благ. Вони відвідують елітні школи, мають доступ до різноманітних дорогих заходів та спортивних секцій. Однак їм також не вистачає батьківської теплоти та близьких, довірчих відносин. Таке багатство, що є для них звичайним, зменшує їхню мотивацію до матеріальних нажив. Це може призвести до пасивного ставлення до себе і життя загалом, що впливає на їхній особистісний розвиток та спричиняє емоційну нестабільність. Навіть за наявності матеріального благополуччя такі діти часто схильні до депресивних станів і різних форм неврозів [10].

Для цієї категорії дітей характерні відхилення в емоційно-вольовій сфері, зокрема - відсутність впевненості в собі, недостатня самостійність та знижена цілеспрямованість. Симптоми таких порушень можуть включати підвищену тривожність, психічну перевтому, стрес, відсутність мотивації до успіху, агресивність та депресію. Однією з важливих проблем є виявлення дітей, які

потрапили у цю категорію. Визначення критеріїв для виявлення прихованих соціальних сиріт важливе, але складне завдання. Позитивний емоційний зв'язок з батьками, батьківська турбота та відповідальність можуть бути визначальними пунктами в розгляді цієї проблеми.

Проблема соціального сирітства в територіальних громадах відображає складні аспекти, з якими зіштовхуються спільноти на рівні місця проживання.

У багатьох територіальних громадах ставлення до соціального сирітства може бути неоднозначне. З одного боку, спільнота може виявляти співчуття та допомагати сиротам, сприяючи утриманню соціальних програм та благодійних заходів. Люди можуть активно включатися у допомогу дітям, які втратили батьків або опікунів, спонсоруючи їхню освіту, надаючи моральну та фінансову підтримку.

Однак існує й інша сторона. Деякі територіальні громади можуть не мати достатньої уваги до проблеми соціального сирітства через власні проблеми чи обмежені ресурси. Це може викликати відчуття відчуження та відчуття відокремленості у тих, хто опинився без підтримки суспільства.

Важливою є підтримка від місцевих органів влади та розвиток соціальних програм для соціальних сиріт. Це може включати створення центрів допомоги, підтримку у вихованні та освіті, а також сприяння їхньому інтегруванню у суспільство.

Розуміння та активна участь громади в розв'язанні цієї проблеми може допомогти створити середовище, де соціальні сироти відчуються підтримані та мають можливість розвиватися на рівних умовах з іншими дітьми та молоддю.

Рівень освіченості та розуміння громадою проблеми соціального сирітства має велике значення. Чим більше людей у громаді розуміють потреби та проблеми соціальних сиріт, тим більше можливостей для мобілізації ресурсів та створення сприятливого середовища для допомоги. Дії місцевих владних структур можуть суттєво впливати на підходи до розв'язання проблеми. Забезпечення фінансування соціальних програм, створення інфраструктури для

підтримки соціальних сиріт, ініціативи щодо утримання дитячих будинків та підтримки усиновлення або опіки — це лише деякі з можливих напрямків дій.

Партнерство з неприбутковими організаціями, які спеціалізуються на підтримці сиріт та дітей без батьківського піклування, може значно покращити умови для них. Ці організації забезпечують підтримку, консультації та ресурси для дітей та сімей, які опинилися у складних ситуаціях. Сприйняття сиріт як активних учасників суспільства, з власними потребами та можливостями, сприяє формуванню сприятливого ставлення до них у громаді. Емпатія та розуміння допомагають створити атмосферу довіри та підтримки.

Ставлення до проблеми соціального сирітства у територіальних громадах визначається багатьма факторами, включаючи культурні, соціальні та економічні аспекти. Розвиток відповідального, усвідомленого підходу до цієї проблеми відіграє важливу роль у поліпшенні умов для дітей, які опинилися без підтримки родини та опіки.

## **Висновки до розділу 2**

Щодо подолання проблеми сирітства, ефективним шляхом в Україні є розвиток і удосконалення сімейних форм виховання. Вирішення цієї проблеми не повинно обмежуватися лише фінансовими виплатами та пільгами. Зменшення рівня сирітства має передбачати проведення національних інформаційних кампаній, які б стимулювали усиновлення.

Також важливо звернути увагу на те, що місія розвитку сімейних форм виховання покладена на органи місцевого самоврядування, але вони потребують додаткових ресурсів для цього. Необхідно впроваджувати локальні ініціативи, спрямовані на пояснення громадам важливості усиновлення, особливо під час воєнного конфлікту.

Діти, які втратили батьківське піклування, опиняються в серйозних життєвих ситуаціях, які часто перевищують їхні здібності, виснажуючи їх духовно та емоційно. Це може призвести до відставання в їхній соціалізації, ускладнюючи їхню спроможність адаптуватися до норм суспільства. Діти-сироти мають тенденцію адаптуватися до негативних соціальних норм, що веде

до складнощів у встановленні позитивних моделей поведінки. Підлітковий вік особливо небезпечний через почуття розгубленості й невизначеності, що відбуваються в цей період. Така нестабільність може спонукати дітей приймати негативні стереотипи поведінки, оскільки вони не мають власного життєвого досвіду. Сирітство призводить до проблем в адаптації до шкільного середовища, часта відсутність на уроках призводить до недостатнього засвоєння знань. Такі діти можуть виявляти нецікавість до навчального процесу, конфліктувати з однолітками та вчителями, а їхня неуспішність у навчанні може викликати безучасть та агресію до оточуючих.

Особливості поведінки дітей-сиріт проявляються у підвищеній агресивності, стресах, а також в неприязні до навколишнього середовища. Це може бути наслідком втрати їхньої чутливості та відчуття реальності до світу навколо них. Соціальні сироти потребують спеціального захисту і уваги, перш за все, з боку держави. Дослідження їхньої соціально-психологічної специфіки дозволить педагогам ефективніше працювати з цією категорією дітей. Причини соціального сирітства в Україні багатофакторні: від низького матеріального рівня життя до відсутності стабільності та надійності в сім'ях, проблем адаптації системи освіти та погіршення виховних можливостей держави. Ці проблеми відображають історичний та культурний контекст України, відбиваючи перетворення в суспільстві у минулому столітті.

## РОЗДІЛ 3

### СПОСОБИ ПОДОЛАННЯ СОЦІАЛЬНОГО СИРІТСТВА ЯК ФЕНОМЕНА СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА

#### **3.1. Обґрунтування потенційних можливостей щодо попередження соціального сирітства**

В українському та й у будь-якому суспільстві стає поширеною проблема сирітства. Вона, як соціальне явище існує, існувала та буде існувати і надалі. Щоб зменшувати статистику даного «соціального феномену», як розглядають його науковці, застосовують способи та методи подолання цієї проблеми, які залежать від самої держави та її ступінь розвиненості об'єктів діяльності (політика, економіка, культура, соціальна політика). Отже, що проблема сирітства є загальною у багатьох країнах світу, і кожна з них застосовує власні підходи для її усунення. Хоча багато людей свідомі цієї проблеми, рідко хто задумується про те, що лежить в основі її виникнення. Ми вважаємо, що розуміння причин може сприяти у її попередженні.

Сирітство подібне до математичної задачі, яку можна вирішити різними способами. Різні країни використовують власні методи вирішення цієї проблеми, обумовлені різним економічним та технологічним прогресом. Ефективність методів залежить від цих факторів. Наприклад, економічна стабільність в країні може знизити кількість дітей-сиріт, оскільки батьки матимуть можливість забезпечити своїх дітей. Якщо сирітство все ж відбувається, при сприятливому економічному стані держави, у цих дітей можуть бути створені умови для нормального життя, і вони, в свою чергу, не будуть відчувати потреби в маніпулюванні або жебрацтві.

Наша робота спрямована на вивчення причин соціального сирітства в Україні, а не на аналіз методологічного досвіду зарубіжних країн. Науковці, які займаються цією проблемою, вказують на загальні чинники, що призводять до соціального сирітства в усьому світі. Серед них війни, низький рівень доходів, розпад сімей, падіння моральних цінностей, алкоголізм та наркоманія,

позашлюбні народження, порушення релігійних традицій, класові відмінності, втрата системи виховання та освіти.

Коли визначаються причини соціального сирітства, важливо розглядати зовнішні чинники, що негативно впливають на сім'ю, і внутрішні фактори, що можуть виникнути внаслідок зовнішнього впливу в середовищі сім'ї.

При розгляді факторів, що призводять до соціального сирітства, важливо враховувати середовище, де вони виникають. Яремчук В. В. визначає два основні критерії утворення соціального сирітства. Перша група - зовнішні фактори, що негативно впливають на сім'ю, а друга - внутрішні чинники, що можуть з'явитися внаслідок зовнішнього впливу на сім'ю [49].

Зовнішні причини соціального сирітства визначаються державою та обумовлені соціально-економічними умовами. Ці причини є об'єктивними та залежать від держави. Серед них - економічна нестабільність, бідність, зростання злочинності, конфлікти, інфляція, безробіття та інші. Понад половина молодих сімей не може мати власного житла навіть після десяти років подружнього життя, а близько половини проживають з батьками у непридатних для дітей умовах.

Навіть у стабільних та благополучних сім'ях негативні соціально-економічні умови, такі як втрата роботи, погіршення матеріального стану, зубожіння, викликають у людей відчуття безпорадності та страху перед майбутнім. Це призводить до напруження в сім'ї та негативно впливає на виховання дітей.

Внутрішні причини виникнення соціального сирітства формуються в середині сім'ї, відмінно від зовнішніх, і мають суб'єктивний характер. Вони залежать від внутрішніх сімейних проблем та часто викликаються впливом зовнішніх негативних чинників. Причинами можуть бути позашлюбні народження, відмова від немовлят, погані умови проживання, помилки у вихованні, жорстоке поводження батьків, а також поширення алкоголізму, наркоманії, ув'язнення батьків, неповна сім'я та поганий морально-психологічний клімат. В. Н. Брутман наголошує на різних причинах соціального



сирітства, зазначаючи морально-етичні аспекти, такі як асоціальний спосіб життя батьків, залежність, змушення дітей до жебракування, злочинні дії, насильство над дітьми. Він також вказує на психологічні аспекти, такі як раннє материнство чи позашлюбне народження, дисфункційність сім'ї та її нездорова емоційна атмосфера, а також медичні фактори, такі як хвороби у батьків, що ускладнюють їхню здатність виконувати батьківські обов'язки [6].

На сьогоднішній день будь-яка дитина може опинитися у групі ризику та стати соціальною сиротою. Іноді таке становище відбувається навіть безпосередньо після народження, коли дитину відмовляються у пологовому будинку. Часто ці випадки пов'язані із соціальною незрілістю матері, особливо у випадках, коли це неповнолітні або жінки без стійкої життєвої позиції, такі як біженці, іноземні робітники або жінки, які займаються проституцією.

В. Н. Брутман акцентує увагу на різноманітних причинах соціального сирітства, вказуючи на морально-етичні аспекти, такі як асоціальний стиль життя батьків, залежність, тиснення дітей до жебракування, кримінальні дії та насильство над малечею. Також, він підкреслює психологічні фактори, які включають раннє материнство чи позашлюбне народження, дисфункціональність у сім'ї та неприроджену емоційну атмосферу, а також медичні причини, такі як захворювання батьків, що обмежують їх здатність виконувати батьківські обов'язки. Будь-яка дитина може опинитися в зоні ризику та стати соціальною сиротою. Іноді така ситуація виникає навіть безпосередньо після народження, коли новонароджену відмовляються у пологовому будинку. Часто ці ситуації пов'язані з соціальною нестабільністю матері, особливо в разі неповнолітніх або жінок без стійкої життєвої позиції, таких як біженці, іноземні працівники або жінки, які займаються сексуальною торгівлею [6].

Багато експертів вважають, що соціальне сирітство часто стає результатом підліткової вагітності, коли молоді дівчата не можуть впоратися з майбутнім материнством і, приховуючи від батьків факт народження, покидають дитину. Відмова від новонародженого в пологовому будинку має безліч причин, і

найпоширенішою з них є погане матеріальне становище. Часто батьки залишають хворих новонароджених дітей.

Старші діти часто залишаються самотніми через залежність батьків від алкоголю, наркотиків або навіть від ігрових залежностей, що може призвести до серйозних проблем здоров'я чи навіть смерті. Також випадають ситуації, коли батьки хворіють або перебувають у місцях позбавлення волі, тому не можуть виконувати свої батьківські обов'язки.

Додатково, діти час від часу відчують бажання покинути родину чи установи соціального догляду. Таке рішення може бути обумовлене вродженими психічними аномаліями, набутими захворюваннями, розладами нервової системи або недоліками у вихованні. Прагнення втекти часто виникає від реакції на травмуючі фактори, які можуть бути вдома, у школі чи в середовищі підлітків. Діти можуть покидати сім'ю через фізичне, психічне або сексуальне насильство, примушення до жебрацтва, злидні та незабезпеченість вдома, образування внаслідок нечутливості або нерозуміння близьких до їхніх проблем та почуттів.

Щодо України, науковці спільно визначають причини та фактори, що спричиняють соціальне сирітство. О. В. Безпалько, наприклад, вказує на такі причини: низький рівень матеріального забезпечення сімей, безробіття одного або обох батьків; відсутність постійного житла, коли малозабезпечені сім'ї, продаючи свої оселі, залишають дітей без домівки; асоціальний спосіб життя батьків, різні види залежностей, протизаконна діяльність, примушення дітей до жебрацтва; насильство у родинах та державних установах догляду [3].

Галатир І. А. розширює цю класифікацію додавши декілька факторів: згасання ролі державних установ, які повинні бути відповідальні за виховання та навчання дітей; погіршення умов утримання дітей у державних установах [10].

Волобуєва Н. А. у своїй статті визначає наступні причини:

- Зниження моральних стандартів у сім'ї та нестабільність шлюбу.
- Збільшення позашлюбних народжень.
- Нефективність сімейного виховання.

- Ненормативна поведінка батьків.
- Материнська смертність.
- Процес урбанізації населення.
- Зменшення релігійних традицій.
- Проблеми з алкоголем та наркотиками.
- Недоліки у системі освіти й виховання.
- Вплив ЗМІ та масової культури на субкультуру молоді, яка не відповідає соціальним ідеалам.
- Недостатність служби підтримки та захисту прав дітей.
- Випадки крадіжок та експлуатації дітей.
- Недоліки у соціальній політиці держави [9].

Отже, сирітство як соціальне явище охопило планету в цілому. Вчені з усього світу й різних галузей науки розглядають його, кожен відповідно до свого підходу. Хтось акцентує на історичному вимірі, інші спрямовані на психологічні, юридичні або соціологічні аспекти. Для деяких у визначенні переважають причини виникнення, для інших - характеристики самого явища. Кожен науковець своїми розглядами сприяє усвідомленню значення цього явища, а також вирішенню проблеми.

Розуміння причин виникнення цього явища є важливим, оскільки дозволяє усвідомити, з чим потрібно боротися. Держава мусить вирішувати наслідки, які виникають у випадку невчасного розпізнавання та неподолання причин. Класифікацій причин виникнення сирітства існує багато, проте всі вони націлені на те ж саме - розкриття цієї проблеми в її повноті й усвідомлення єдиної суті цього явища.

Запобігання соціальному сирітству потребує комплексного підходу та застосування різноманітних можливостей на різних рівнях суспільства.

Забезпечення підтримки сім'ям у складних життєвих обставинах є важливим кроком у попередженні соціального сирітства. Це включає доступ до соціальних послуг, психологічну підтримку, консультування та навчання батьків

навичкам ефективного виховання. Розвиток доступної та якісної освіти допомагає у створенні умов для розвитку у дітей важливих навичок та можливостей для майбутнього. Програми підтримки освіти для всіх шарів суспільства зменшують ризик відчуження та соціальної вразливості.

Інвестування у програми розвитку раннього дитинства сприяє створенню сприятливого середовища для дітей, що може позитивно вплинути на їхній розвиток та зменшити ризик втрати підтримки з боку сім'ї. Розвиток ефективної системи соціального захисту, що включає соціальні послуги, матеріальну допомогу та психологічну підтримку, допоможе уникнути ситуацій, коли сім'ї опиняються без допомоги у складних обставинах.

Важливою є активна роль громади у підтримці уразливих сімей та дітей. Розвиток програм добровільництва, менторства, а також підтримка благодійних та громадських організацій сприяє формуванню підтримуючого оточення. Розвиток та зміцнення правових механізмів захисту прав дітей, включаючи систему опіки та підтримку для дітей без батьківського піклування, є важливою складовою уникнення соціального сирітства.

Розвиток програм психологічної підтримки для дітей та сімей у складних життєвих обставинах допомагає у вирішенні проблем та зменшує ризик відчуження. Запобігання насильству у сім'ях та формування превентивних програм може запобігти виникненню ситуацій, коли діти опиняються у складних обставинах та втрачають підтримку сім'ї.

Забезпечення доступу дітей до хобі, спорту, творчих занять та інших форм розвитку може створити умови для їхнього розкриття та підтримки індивідуальних здібностей. Забезпечення підтримки для дітей, які досягли віку, коли вони залишають систему опіки, допомагає їм знаходити ресурси для самостійного життя та уникнення соціальної вразливості. Важливою є роль освіти та інформування громадськості про проблеми соціального сирітства, а також виховання в людей розуміння важливості підтримки дітей у складних ситуаціях.

Запобігання соціальному сирітству вимагає поєднання усіх цих можливостей, орієнтованих на створення сприятливих умов для розвитку дітей та підтримки сімей. Спільне зусилля всіх сфер суспільства може сприяти зменшенню вразливості та формуванню більш благополучного оточення для всіх дітей. Отже, запобігання соціальному сирітству потребує системного підходу, що охоплює всі сфери життя сімей та дітей. Комплексне поєднання цих можливостей може сприяти створенню умов, де кожна дитина має можливість вирости у сприятливому та підтримуючому середовищі.

### **3.2. Рекомендації до подолання соціального сирітства в українському суспільстві**

Рекомендації щодо подолання соціального сирітства в українському суспільстві ґрунтуються на комплексному підході, що охоплює різні аспекти суспільного життя та враховує потреби дітей та сімей: Розвиток програм соціальної та психологічної підтримки сімей, особливо тих, що перебувають у складних життєвих обставинах, забезпечить умови для дітей належного виховання та розвитку. Створення доступних та якісних програм для дітей раннього віку сприяє їхньому нормальному розвитку, зменшуючи ризик соціальної вразливості. Розширення можливостей опіки та підтримки дітей у формі усиновлення, опіки або патронатного виховання дозволить створити стабільне оточення для дітей без батьківського піклування.

Розробка програм підтримки для молоді, яка виходить з системи опіки, допомагає їм знаходити ресурси для самостійного життя та інтеграції у суспільство. Партнерство урядових та громадських структур сприяє розвитку ефективних програм та забезпечує більш широкий доступ до ресурсів для дітей та сімей у складних ситуаціях. Освіта та розуміння громадськості про проблеми соціального сирітства веде до формування доброзичливого та сприйнятливого середовища для всіх дітей, незалежно від їхнього статусу.

Сприяння включенню дітей з особливими потребами в освітні та соціальні програми допомагає уникнути їхнього відчуження та відокремленості.

Проведення системного моніторингу та аналізу причин та механізмів виникнення соціального сирітства допомагає удосконалювати програми та реагувати на нові виклики. Забезпечення доступу до якісної медичної та психологічної допомоги для дітей у складних життєвих ситуаціях сприяє їхньому фізичному та емоційному здоров'ю. Розвиток програм та послуг, спрямованих на збереження сімейних зв'язків та відновлення родинного оточення, може запобігти виникненню ситуацій, коли діти втрачають підтримку родини.

Створення системи підтримки для усиновлення та опіки дітей, що опинилися без батьківського піклування, допомагає забезпечити їм стабільне оточення та розвиток. Розвиток програм та підтримка діяльності волонтерів сприяє створенню додаткових ресурсів та уваги до проблем соціального сирітства.

Подолання соціального сирітства потребує системного та довгострокового підходу, який охоплює різні сфери життя дітей та сімей. Реалізація цих рекомендацій може сприяти створенню сприятливих умов для всіх дітей в Україні та уникненню ситуацій, коли вони втрачають підтримку та попадають у соціальну вразливість. Ці рекомендації базуються на необхідності створення системи підтримки, яка охоплює всі аспекти життя дітей та сімей. Злагодженість у діях різних сфер суспільства допоможе уникнути соціальної вразливості та створить більш благополучне оточення для всіх дітей в Україні.

Попри наявний восьмилітній досвід захисту дітей під час війни, починаючи з анексії Криму та частини Донецької та Луганської областей в 2014 році, державна система захисту дітей виявилась невідповідною до забезпечення їхньої безпеки в умовах повномасштабної війни. Діючі нормативно-правові акти, спрямовані на захист дітей під час війни, у більшості випадків виявилися неефективними. Уряд та Верховна Рада України терміново розробляли нові правові норми та алгоритми дій, спрямовані на мінімізацію ризиків для життя та здоров'я дітей у цій складній ситуації. Цей процес триває й

досі, і зазвичай унормування ризиків відбувається з певним запізненням, що створює додаткові небезпеки для дітей.

Система обліку дітей набуває особливого значення в умовах війни чи надзвичайних обставин, особливо для тих дітей, які опікується держава. Єдина інформаційно-аналітична система "Діти", призначена для персоніфікованого обліку різних категорій дітей, станом на початок війни не містила інформації про значну кількість дітей. З початком військової агресії, служби у справах дітей прикордонних з росією областей східного та південного регіонів України, з метою забезпечення безпеки, були відключені від системи, що значно ускладнило моніторинг. На 1 липня 2022 року, ІАС «Діти» відновила роботу, проте до бази даних заносяться інформація тільки про певні категорії дітей. Триває ризик втрати даних про дітей, особливо тих, хто в перші дні війни був евакуйований за кордон без належного пакету документів [27].

Крім того, в управлінні статусами дітей в Інформаційно-аналітичній системі "Діти" не вистачає уваги на дітей, що перебувають під опікою або піклуванням. В цій системі обмежені можливості збору особистих даних опікунів і піклувальників. Також відсутній персоніфікований облік дітей, які проживають цілодобово у закладах інституційного догляду, що передбачено нормами постанови Кабінету Міністрів України від 4 серпня 2021 року № 843.

Проведення аналізу ускладнене об'єктивними причинами в областях, що перебувають під тимчасовою окупацією, а також у територіях з активними воєнними діями. Органи місцевого самоврядування на цих територіях не можуть повною мірою виконувати свої функції та не мають достатньої актуальної інформації.

Рекомендації національного рівня мають на меті організувати систему моніторингу дітей, які потребують спеціального захисту, узгодити дії та покращити координацію моніторингу, включаючи програми, фінансовані зовнішніми джерелами. Також важливо привести інформаційно-аналітичну систему "ДІТИ" у відповідність до сучасних вимог. Необхідно організувати навчання посадових осіб, що працюють у виконавчих та місцевих органах,

включаючи Нацсоцслужбу, щодо моніторингу та використання його результатів для стратегічного планування та реалізації заходів для дітей, які потребують особливої уваги.

Далі, важливо розширити можливості сімейного влаштування дітей, які залишились без батьківського піклування, шляхом спрощення процедур усиновлення та створення прийомних, патронатних сімей. Необхідно встановити межі граничної кількості дітей, що перебувають у сім'ї для забезпечення належного догляду та уваги [15].

До цього ж, потрібно розробити механізми для забезпечення психологічного супроводу дітей, що виховуються у сімейних умовах, та консультування їхніх законних представників. Також важливо забезпечити доступ до онлайн-навчання для всіх дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Потрібно вирішити питання створення достатньої кількості посад для фахівців з соціальної роботи, які надають підтримку родинам з дітьми у складних життєвих обставинах. Значну увагу слід приділити змінам у законодавстві щодо захисту дітей, враховуючи кількість дітей у сімейних умовах.

Окрім цього, важливо вирішити питання фінансової підтримки дітей, які виховуються у сімейних умовах у зв'язку зі змінами в економіці та інфляцією. Також потрібно уточнити процес нарахування та виплат соціальної допомоги та вирішити питання стосовно житла для сімей, які опікуються статусними дітьми та пошкодженого житла через воєнні події. Загалом, дуже важливо залучити додаткові ресурси для забезпечення основних потреб цільових груп дітей у зимовий період.

Рекомендації на місцевому рівні спрямовані на систематизацію інформації про дітей, що перебувають у складних життєвих умовах, включаючи вимушено переміщених, дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, у базу даних "Діти". Важливо підтримувати інтеграцію цих дітей у громаду, використовуючи їхній досвід для допомоги іншим вразливим категоріям дітей.



Також слід забезпечити доступ дітей до психологічних послуг, установивши принаймні одну посаду психолога в кожному навчальному закладі. Важливо залучати всіх тимчасово переміщених дітей до навчального процесу та забезпечити їм доступ до соціальних та медичних послуг [15].

Додатково, потрібно оцінити потреби дітей, які повернулися з інституційного догляду через війну, і надати підтримку їхнім сім'ям. Також важливо забезпечити кожній дитині, яка залишилась без батьківського піклування під час війни, сімейний догляд через патронат, усиновлення або тимчасове влаштування до сімей, що готові опікуватися такими дітьми.

Окрім цього, потрібно сприяти сімейному влаштуванню тимчасово переміщених дітей, які перебувають у закладах інституційного догляду.

### **Висновки до розділу 3.**

В наш час головна проблема полягає у системі дитячих будинків, яка залишилась від спадщини радянської епохи і не орієнтована на інтереси самого дитинства. Запам'яталося радянське суспільство не турботою про дитину без сім'ї, а спробами виховати його вірним патріотом і слухняним громадянином.

За сучасними даними, система дитячих будинків турбує своєю неефективністю: лише двадцять відсотків випускників опікових установ опиняються у в'язницях у шістнадцятирічному віці, ще десять відсотків намагаються чи скоюють самогубства, а інші впадають у безвихідність та позбавленість перспективи. Менше одного відсотка дітей з цих установ досягають вищої освіти. В Україні війна також спричинила трагічне сирітство: близько п'яти тисяч дітей на Донбасі втратили батьків через воєнні дії, а ще 800 стали сиротами через зникнення батьків у зоні конфлікту [27].

Важливо протистояти війні, оскільки це дозволить дітям залишитися з батьками. Також потрібно зосередитися на розвитку економіки та соціальній політиці, видаленні причин, які призводять до неблагополуччя сімей та сирітства дітей. Однак усиновлення не є універсальним рішенням, оскільки не кожна дитина може бути усиновлена або прийнята в сім'ю. Наприклад, підлітки можуть

відмовлятися від усиновлення. Також, через індивідуальні особливості та психологічні травми, важко підібрати сім'ю для деяких дітей. Зокрема, на рівні місцевих громад було створено різноманітні фонди та програми для захисту прав дітей та запобігання соціального сирітства. Однак часто ці фонди не співпрацюють між собою та з міжнародними організаціями, що призводить до дублювання функцій [15]. Важливо також вдосконалювати механізм ліцензування недержавних суб'єктів, які надають соціальні послуги на професійній основі згідно із законом України "Про соціальні послуги". Наразі цей механізм ще не досконало працює.

## ВИСНОВКИ

Війна створює серйозні виклики для дітей, які втратили підтримку родини та опинилися без батьківської опіки. У контексті конфліктів сімейні форми виховання набувають особливого значення, адже вони можуть стати важливими ресурсами для забезпечення дітям стабільності та підтримки. Розуміння потреб та особливостей соціальних сиріт у воєнний період визначає необхідність розвитку програм та підходів, спрямованих на забезпечення їхнього психологічного, фізичного та соціального благополуччя. Дослідження показує, що важливим фактором успішного виховання є формування стабільного та підтримуючого оточення для дітей в умовах військових конфліктів. Це може бути досягнуто через розвиток програм усиновлення, опіки, патронатного виховання та підтримки родинних форм виховання.

Подолання проблеми вимагає не лише зусиль урядових та неприбуткових організацій, але й активної участі громади. Важливою є свідомість та сприяння громадськості, щоб створити оточення, де діти в складних ситуаціях відчувають підтримку та можуть знайти стабільність.

Проблема соціальних сиріт у воєнних умовах вимагає уваги до психологічного стану дітей, їхніх потреб у захисті, розвитку та особистісному зростанні. Наочний вплив війни на життя дітей підкреслює необхідність стратегій, спрямованих на створення безпечного та стабільного оточення для них. Ключовим аспектом ефективних програм виховання є індивідуальний підхід до кожної дитини, з урахуванням її унікальних потреб та досвіду воєнного конфлікту. Забезпечення психологічної підтримки, відновлення навчальних можливостей та розвиток навичок для подолання стресу є важливими складовими успішного виховання цих дітей.

Успіх у подоланні проблеми сирітства в умовах війни вимагає також активної участі урядових органів, співпраці з міжнародними організаціями та підтримки від громадськості. Лише спільними зусиллями можна реалізувати ефективні стратегії, спрямовані на створення стійких механізмів допомоги та підтримки для цієї вразливої групи дітей.

Соціальне сирітство в Україні стало ключовою соціальною проблемою та має свої власні особливості та історичні причини. Це явище виникло через складний контекст спільного виховання дітей та змін відповідальності батьків, особливо в епоху радянської доби. Період переходу від радянської моделі до початку 90-х років став часом, коли відбувалася реформація та переосмислення цінностей. Правова система, що регулює сімейні відносини, не завжди забезпечувала захист прав дітей та реабілітацію сімей. Вона не мала ефективних механізмів для гарантування прав та інтересів дітей, особливо тих, що опинилися у складних умовах, коли прийомні сім'ї не мали необхідних ресурсів для їхнього виховання.

Щодо подолання проблеми сирітства, ефективним шляхом в Україні є розвиток і удосконалення сімейних форм виховання. Вирішення цієї проблеми не повинно обмежуватися лише фінансовими виплатами та пільгами. Зменшення рівня сирітства має передбачати проведення національних інформаційних кампаній, які б стимулювали усиновлення. Також важливо звернути увагу на те, що місія розвитку сімейних форм виховання покладена на органи місцевого самоврядування, але вони потребують додаткових ресурсів для цього. Необхідно впроваджувати локальні ініціативи, спрямовані на пояснення громадам важливості усиновлення, особливо під час воєнного конфлікту

Протидіяти соціальному сирітству необхідно через комплексний підхід, який можливий не лише з боку державних і місцевих органів, а й у активній участі цілої громадськості. Суттєву роль відіграють стратегічні партнерства між владою, громадськістю та бізнесом, які спрямовані на вирішення проблем, пов'язаних із сирітством.

У світі існують різні підходи до соціальної підтримки дітей та сімей у кризових ситуаціях. Однак, важливо зауважити загальні тенденції та основні принципи у сфері захисту прав дитини, яка опинилася у складних життєвих ситуаціях:

1. Створення спеціальних структур та служб, спрямованих на підтримку родин, шкіл, дітей, підлітків та юнацтва в кризових моментах, включаючи

психологічні консультації, телефони довіри та соціальні притулки для дітей у складних життєвих обставинах.

2. Надання соціально-правової, психолого-педагогічної допомоги сім'ям, організація спеціальних заходів для підвищення умов сімейного виховання у сім'ях, що перебувають у складних життєвих обставинах.

3. Розвиток професіоналізму в роботі з попередження та виховання соціально вразливих груп, включаючи спеціальні посади соціальних працівників та психологів, спрямованих на покращення умов сімейного виховання.

4. Гуманізація системи профілактики та захисту прав дітей, приділення більшої уваги захисним заходам над покаранням та примусовими заходами.

Кожна сім'я має свою індивідуальну ситуацію, тому важливо надавати допомогу, враховуючи конкретні потреби. Важливо розробляти технології, що відповідають потребам різних категорій сімей, використовуючи результати досліджень для надання відповідної підтримки.

Процес деінституціоналізації може виявитися витратним на початкових етапах, проте в подальшому вирішить значні соціальні проблеми, виявляючи себе ефективнішим та економічнішим, ніж постійне утримання дітей у закладах. Важливо, щоб існувала державна програма боротьби з соціальним сирітством, яка включатиме чіткі показники ефективності та бюджетне фінансування. Наразі фінансування різних відомств на рішення проблеми сирітства є фрагментарним, тому складно оцінити, як використовуються кошти на профілактику соціального сирітства.

Узагальнюючи, розвиток сімейних форм виховання для соціальних сиріт у воєнний період вимагає інтегрованого підходу, що охоплює різні аспекти життя цих дітей. Тільки спільними зусиллями усіх сторін суспільства можна створити умови для забезпечення повноцінного розвитку та благополуччя для кожної дитини, яка опинилася у складних життєвих обставинах через війну.